

ДО СУТНОСТІ ТЕРМІНА ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ РОМАН

Стаття є спробою визначення основних рис постмодерністського роману з погляду сучасної літературної теорії та літературознавства.

У літературі ХХ століття в 50-60-і роки виникає та постає постмодерний роман як художньо-естетичне явище – практика заперечення авторитетності форм знання, що походять від філософії Просвітництва.

Французькі постструктуралісти (Ж.-Ф. Ліотар, М. Фуко, Ж. Дерріда), які започаткували постмодерністську критику, розвинули головні її підходи: генеалогічний спосіб історичного філософствування, зосередженість на метафоричних операціях мови, антипозитивістський перспективізм, який замінює інтерпретації на факти.

Відомий американський критик Іхаб Гассан, пропонуючи одну з найчіткіших характеристик постмодернізму, називає ряд наступних його ознак [1: 267]:

- 1) невизначеність, культ неясностей, помилок, пропусків;
- 2) фрагментарність і принцип монтажу;
- 3) "деканонізація", боротьба з традиційними ціннісними центрами;
- 4) "все відбувається на поверхні", відсутність психологічних і символічних глибин;
- 5) "ми залишаємося з грою мови, без Еґо": мовчання, відмова від мімесису й образотворчого початку;
- 6) позитивна іронія, що затверджує плюралістичний всесвіт;
- 7) змішання жанрів, високого і низького, стильовий синкретизм;
- 8) театральність сучасної культури, робота на публіку, обов'язковий облік аудиторії;
- 9) зрощення свідомості з засобами комунікації, здатність пристосовуватися до їхнього відновлення і рефлексувати над ними.

Іхаб Хасан також сформував схему концептів "модернізм – постмодернізм" (Таблиця 1):

Таблиця 1.

Схема концептів "модернізм – постмодернізм"

Модуси модернізму	Модуси постмодернізму:
Дистанція	Співучасть
Мета	Гра
Ієрархія	Анархія
Потік	Мозаїка
Інтуїтивізм	Прагматизм
Синтез	Реконструкція
Семантика	Риторика
Центрування	Розпорошення
Писемність	Читомість
Парадигма	Синтагма
Жанр	Інтертекст
Тлумачення	Проти інтерпретації
Селекція	Комбінація
Метафізика	Іронія
Джерела	Сліди
Зумовленість	Довільність
Стрижень	Риз ома
Тип	Мутант
Параноя	Шизофренія
Безсюжетність	Розповідність

Трохи історії. Термін "постмодернізм" увів у вжиток відомий англійський історик Арнольд Тойнбі в 1940 році для позначення тривалого процесу (який, на його погляд, почався ще на рубежі ХІХ-ХХ століть) безнадійного зіслизання західної думки в ірраціональність і повний хаос. Чарлз Дженкс визначає точний час виникнення постмодернізму. 15 липня 1972 р. у 15 год. 32 хв. наступив кінець століття модерну й почалася епоха постмодерну. Саме в цей момент був висаджений у повітря житловий комплекс Pruitt-Igoe у Сент-Луїсі, вершина модерністичної архітектури. Славнозвісний зразок високої технології, модерністичної естетики й функціонального дизайну. Цей проєкт був занадто безликим і гнітючим, настільки відкритим для злочинності й неможливим для патрулювання, що в ньому просто неможливо було жити.

Перші спроби теоретичного осмислення української сучасної літератури в термінах "постмодерністичної критики" припадають на початок-середину 90-х років. Виникнення постмодернізму в Україні — це поступовий процес, який складається з багатовимірних і неодночасних змін у поглядах і діях осіб і груп. Марко Павлишин

наводить вказує таку історичну хвилину, яка символічно позначає прихід постмодернізму в Україну — "це січень 1992 року: дата виходу першого київського номера журналу "Сучасність", який з 1961 року виходив у Мюнхені і, згодом, у Нью-Йорку — <...> прихід сучасності (уже без лапок і з малої літери) після довгого періоду одержимості як минулим, так і майбутнім" [2: 222].

Журнал "Сучасність" — щомісячний часопис незалежної української думки, який друкує матеріали з літератури, науки, мистецтва, суспільного життя. Часопис неодноразово друкував актуальні твори новітньої літератури, зокрема: поезії В. Герасим'юка, поезію та прозу Ю. Андруховича, вірші О. Лишеги, В. Неборака, прозу О. Ульяненка, Т. Прохаська, літературознавчі праці Ю. Шевельова-Шереха, Г. Грабовича, М. Павлишина, М. Рябчука, С. Павличко, В. Моренця, О. Забужко та інших. На сторінках "Сучасності" розпочалась дискусія про можливість українського постмодернізму.

Але цілісної літературознавчої системи, в основі якої лежала б нова постмодерністична парадигма, все ще не вироблено. Як пише С.Павличко: "З почуттям свободи прийшло почуття розгубленості, скепсису, а також усвідомлення кризи методологічного характеру, яка визначає стан українського літературознавства на теперішній день. <...> Крім того українських літераторів не оминула так звана "постмодерна" духовна ситуація світової культури, що переживається поки ще досить поверхово, та все ж переживається" [3: 483]. Тому бачаться своєчасними дослідження, які б осмислювали основні поняття, що ними оперують прибічники сучасного літературознавчого постмодернізму на матеріалі новітньої української прози.

Існує широкий спектр поглядів на постмодернізм, який ілюструє взаємопов'язаність, невіддільну від змінності та множинності цього критичного поняття, що стало такою істотною часткою сучасного інтелектуального й культурного контексту. З цього погляду проблематично дати єдине визначення постмодернізму, цього безперервного процесу, процесу одночасного розпаду й перетворення в межах безлічі мистецьких, культурних та інтелектуальних традицій. "Постмодернізм — це щось більше, аніж чиясь примха, яка чинить глибокий і довготривалий вплив на академічне й культурне життя" [4: 11].

Але, як пише Ю. Андрухович у статі "Повернення літератури?": "І все ж — якось нам треба стосовно цього постмодернізму домовитись, інакше забредемо у ще густіші софістичні хащі. Ми не можемо дефініювати того, всередині чого перебуваємо. Адже, на мій погляд, постмодернізм є не що інше, як певний стан, певна кондиція — передусім у культурі, хоч і не тільки в культурі" [5: 14]. Тому сфокусуємо увагу на літературному постмодернізмі та поетиці постмодерного роману.

Н.Б. Маньковська у монографії "Париж со змеями (Введение в эстетику постмодернизма)" подає аналіз естетики постмодернізму, визначає загальні характеристики постмодерністської літератури — "металітератури — терміна-протея, що означає необмежені комбінаторні можливості мовної гри. Ці книги адресувалися як масовій аудиторії, так і цінителям гри з літературними асоціаціями, сполучаючи прийоми інтелектуальної прози з сюжетною розважальністю, радості, що заповнює дефіцит "задоволення від читання". Постмодернізм з'єднав розповідь із показом, *deja vu* з *deja lu* (уже прочитаним) шляхом повернення до наративності (від лат. *narrativus* — оповідь). Цитатність, інтертекстуальність, властиві постмодернізму в цілому, виразилися тут у різноманітних імітаціях, стилізаціях літературних попередників, іронічних колажах (від фр. *Collage* — наклеювання) традиційних прийомів письма. У літературу повернувся суб'єкт — герой <...>, він істотно відрізнявся від своїх прообразів у класичній, а також модерністській літературі невизначеністю, маргінальністю (від лат. *Margo* — край, межа) статусу, "іншістю", етичним плюралізмом (від лат. *pluralis* — множинний). Теми життєвої енергії й ентропії (від грець. *entropia* — оберт, перетворення), вампіризму й донорства, екзистенціального лабіринту й хаосу, авантюричних пригод меншості, прихильної до альтернативного стилю життя, склали канву стилізованих біографій і автобіографій. У цій канві стала пріоритетною тема пам'яті, зворотності часу. Фабульність, цікавість цих сюжетів, адресованих широкому читачеві, свідчила про нову спробу зближення мистецтва й повсякденного життя шляхом створення своєрідної "загальної естетики", яка зближує класику, авангард і маскульт, інтелектуалізм і гедонізм на рівні повсякденної свідомості. Водночас еkleктичні літературні симулякри (від англ. *Simulacrum* — образ, подібність) нерідко мали подвійне дно, приховуючи під кічовою (від англ. *kitchen* — кухня) обгорткою естетичний енциклопедизм і віртуозність, розраховані на знавця мистецтва" [6: 237].

В аналізі естетики постмодернізму Н. Маньковська класифікує загальні характеристики поетики й техніки письма постмодерного твору. Запропоновані постмодерністські поетичні прийоми (цитатність, інтертекстуальність, колаж, іронія, лабіринт та інші) подані на рівні образних систем. Такий інформаційний порядок ускладнює структурне розмежування техніки письма, але відтворює цілісний стан естетики постмодернізму.

У монографії "Русский постмодернизм. Очерки исторической поэтики" доктора філологічних наук Марка Ліповецького подається цілісна теоретична концепція літературного постмодернізму та принципи постмодерністської поетики:

— *інтертекстуальність* — "онтологічна характеристика естетично пізнаваної реальності", яка "формує складний механізм перекладу позатекстової реальності в текст" [7: 13];

— *гра* — "важко знайти теоретика, що не пов'язував би з категорією гри найбільш істотні уявлення про постмодерністську поетику. <...> Саме через категорію гри найкраще втілюється зв'язок постмодерністської літератури з релятивістською філософією <...>. У цих межах сама постмодерністська гра, з її нестабільністю, з'являється як єдино універсальна цінність і константа, потенційно здатна стати основою парадоксальної цілісності світообразу" [7: 17];

— *діалогізм* — "у кінцевому підсумку постмодерністське вирішення проблеми героя виявляється у тому, що риси діалогічного персонажа доведені до тієї межі, де стирається грань між героєм і автором — останній, за

бахтінською характеристикою, саме і відрізняється невизначеністю й інтерсуб'єктивністю. Іншими словами, образ героя в постмодернізмі створюється за логікою конструювання образу автора-творця" [7: 30];

– *діалог із хаосом* – "у постмодерністській естетиці відбувається відкриття нової філософської стратегії, що дає ключ до розуміння секретів саморегуляції хаосу, що спрямовує на пошук гармонії усередині, а не поверх хаосу" [7: 32];

– *метапроза* – "узагальнюючи різні підходи до поезики метапрози, можна намітити такі її стійкі ознаки: тематизація процесу творчості через мотиви творчості, життєбудівництва, літературного побуту; "високий рівень репрезентативності всюди наявного автора-творця, що знаходить свого текстового двійника в образі персонажа-письменника (останній виступає автором саме того твору, який ми зараз читаємо); дзеркальність оповідання, що дозволяє постійно співвідносити героя-письменника й автора-творця, "текст у тексті" і "рамковий текст". Крім того, ці взаємні співвідношення досить часто супроводжуються прямими або непрямими коментарями, що трактують взаємопроникнення текстової і позатекстової реальностей; "оголення прийому", що переносить акцент із цілісного образу світу, створеного текстом, на сам процес конструювання і реконструювання цього ще не завершеного образу. Як наслідок цієї характеристики може бути розглянута специфічна активізація читача, поставленого в положення співучасника творчої гри (звідси виняткова роль пародій, самопародій, різного виду загадок, ребусів, анаграм і т.п.); просторово-тимчасова воля, що виникає в результаті ослаблення міметичних мотивацій, у свою чергу пов'язана з посиленням "творчого хронотопу", що здобуває положення, рівноправне щодо навколишніх "реальних" хронотопів [7: 45].

Марк Ліповецький, узагальнивши теоретичні здобутки зарубіжних і російських теоретиків постмодернізму, запропонував вивчати поезику метароману відповідно до принципів інтертекстуальності, гри, діалогізму. Така класифікація оминає ідейно-світоглядний рівень, проте є універсальною щодо вивчення поезики й техніки письма, задає структуру постмодерним поетичним прийомам.

Марія Зубрицька в "Антології світової літературно-критичної думки ХХ ст." дає таке визначення: "постмодернізм – термін <...> застосовується для опису літератури, малярства, музики, театру, філософії, теорії літератури, яким притаманні такі характерні риси, як *фрагментарність*, *іронічність*, принцип вільного поєднання жанрів та стилів, відсутність самозаглибленості, *карнавалізація*, принцип творчої співгри читача/глядача. <...> Постмодерністичні дискурси змінюють встановлені межі між жанрами, художніми формами, теорією та практикою, високим та низьким стилями, а постмодерністичний аналіз переплітає марксистську, феміністичну, постструктуральну та постколоніальну моделі" [8: 615].

Аналіз підходів до постмодерної поезики заперечує просте трактування постмодернізму як найновішого серед багатьох стилів, прийняте в постдисциплінарному академічному світі, він подає перспективу постмодернізму через розмаїття підходів. Але безліч теорій, інтерпретацій, визначень, що нагромадилися навколо літературного постмодернізму, часом створює враження, що сам постмодернізм вигаданий критиками. Найбільш розповсюджений аргумент проти існування постмодернізму як художнього феномену зводиться до вказівки на те, що всі прикмети постмодерністської поезики не раз зустрічалися й раніше в літературі. Марк Ліповецький не згоден з цим і підкреслює: "постмодернізм взагалі <...> – це реально існуючі літературні системи" [7: 7].

Тому є ґрунтовним визначення елементів постмодерністської поезики, способів структурної організації її цілісності. За Марком Ліповецьким, домінантними елементами постмодерністської поезики, які формують естетичну цілісність твору, є: *метапроза*, *інтертекстуальність*, *гра*, *діалогізм*, *діалог із хаосом*: "постмодернізм йде ще далі, доводячи, що й сама реальність – це усього лише комбінація різних мов і мовних ігор, строкате сплетіння інтертекстів".

Доцільно додати до цього переліку ще *фрагментарність* (*нонселекцію*), *іронічність* і *карнавалізацію*, які Марія Зубрицька розглядає як характерні риси постмодерністської літератури. Потрібно відмітити *карнавал* та *карнавалізацію*, які елементам постмодерністської поезики надають дійсну специфіку постмодерністської літератури. Марк Ліповецький зазначає: "У постмодернізмі розігрується карнавал культурних мов із усіма властивими карнавалові особливостями. І розбіжності постмодерністської гри з класичними характеристиками гри – відбивають саме специфіку карнавалової гри. <...> У постмодерністському тексті усе піддається пародіюванню, вивертанню навиворіт, зниженню – зокрема й самі закони побудови тексту, самі правила гри, що в результаті цієї трансформації втрачають абсолютне значення" [7: 20].

Саме безперервна, нерозв'язна дискусія щодо точного значення терміна "постмодернізм" і його застосувань у літературі й поезиці постмодерного роману робить дослідження в цій галузі такими цікавими й динамічними. Щоб підтвердити це, наведемо висловлювання Ю. Андруховича з полеміці з В. Єшкілевим щодо перспектив постмодернізму: "<...> треба знати, чим, власне, цей "істинний" постмодернізм характерний. А характерний він тим, що:

перейнятий майже виключно цитуванням, колажує, монтажує, паразитує на текстах попередників;
абсолютизує гру заради гри (за Єшкілевим, "ситу гру"), виключивши поза дискурс живу автентичну оповіді (наративу), переживань і настроїв;

підриває віру в Призначення Літератури (хто би і що би під цим призначенням не розумів);

іронізує з приводу всього на світі, в т.ч. й самої іронії, відкидаючи будь-які етичні системи і дидактичні настанови;

комбінує парайндивідуальне авторське "я" з уламків інших авторських світів, убиває автора як творця власного індивідуального авторського світу;

"карнаваловою" (бо насправді всього тільки посткарнаваловою) маскою відмежовується від будь-якої відповідальності перед Навколишністю і за Навколишність;

тупо експериментує з мовою (-ами);

рабськи плазує перед віртуалом, мультимедіальними безоднями й бестіями, прагне підпорядкувати мистецтво електронним імперіям та навіки поховати його дух в їхній інтерпаутині;

заграє з масовою культурою, демонструючи несмак, вульгарність, "секс, садизм і насильство";

руйнує ієрархію, підмінює поняття, позбавляє сенсу, розмиває межі, бере слова в лапки, хаотизує й без того хаотичне буття.

Таким чином, про постмодернізм залишається сказати, що він агностичний, амбівалентний, американський, анемічно-німецький, антологічний, "безмежно відкритий глухий кут", безплідний, бі (і більше)- сексуальний, варіативний, вторинний, вульгаризаторський, гермафродитичний, гетеросемантичний, гомоеротичний, гвалтовно-претензійний, дискурсивно дефекаційний, егалітарний, ентропійний, "елліністичний", екліктичний, епігономний, свнухоморфний, жартоцентричний, закомплексовано-збоченський, зомбінативний, імітативно-плагіативний, імпотентний, інтертекстуальний, інцестуальний, кліповий, колажний, колаптичний, комбінаторно-компілятивний, компіляторно-комп'ютерний, конформістський, консумптивний, лоботомічний, манірний, маньєристичний, мертвотний, млявий, надлишковий, неонекрофілійний, новоневротичний, нудний, онтологічно маргінальний, палімпсестичний, паразитарний, патовий, патологічно пересичений, перверзійний, рекреаційний, ремінісцентний, розхристаний, ситий, ситуативний, структуроцитний, трансвестичний, уранічний, фейлетонний, фемінізований, феллінізований, фрагментний, фукоїдний, фуфлоїдний, хвороботворний, химеризуючий, центонічний, цинічний, часопідсумковий, шаманічний, ще раз іронічний, юнгівсько-юнгерівський, яловий" [6: 15].

Поєднання Ю.І. Андруховичем наукового означення манери постмодерного письма та простого колажування в алфавітному порядку постмодерних рис-термінів дозволяє охопити всі рівні вивчення постмодерного роману. На початку цитати – це ідейно-світоглядний рівень і рівень образних систем; а останній абзац – це естетика й техніка письма, продемонстрована поєднанням високого (теоретичного визначення) і низького (прогресуючого колажу й нагромодження термінів).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Hassan, Ihab. *The Dismemberment of Orpheus: Toward a Postmodern Literature*. – Medison: The University of Wisconsin Press, 1982. – 272 p.
2. Павлишин М. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. – К.: Час, 1997.- 447 с.
3. Павличко Соломія Дмитрівна. Теорія літератури / Віра Агеєва (упоряд.), Марія Зубрицька (передмов.), Богдан Кравченко (упоряд.). — К. : Основи, 2002. — 679 с.
4. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; Пер. з англ. В. Шовкун.— К.: Основи. 2003.— 503 с.
5. Мала українська енциклопедія актуальної літератури. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998.— 288 с.
6. Маньковская Н. "Париж со змеями" (Введение в эстетику постмодернизма). – М., 1994. – 220 с.
7. Липовецкий М. Русский постмодернизм. (Очерки исторической поэтики): Монография.— Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т., 1997.— 317 с.
8. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. Центр гуманітарних досліджень; Наукове товариство ім. Шевченка / Марія Зубрицька (ред.). — Львів: Літопис, 1996. — 636 с.

Матеріал надійшов до редакції 16.04.2005 р.

Ячменьова М.Н. К сущности термина постмодернистский роман.

В статье делается попытка определить основные черты постмодернистского романа с точки зрения современной литературной теории и литературоведения.

Yachmenyova M.M. To essence of the term the postmodern novel.

The article is an attempt to define the basic features of the postmodern novel from the point of view of the modern literary theory and literary studies.